

ספרים

דרכו של זלמן שוקן אל היהדות ובתוכה

במלאות 20 שנה למותו של עורך "הארץ" גרשום שוקן

גרשום שוקן

24 בדצמבר 2010

בערב אחד של סוף ספטמבר 1989 התכנס קהל רב בספריית שוקן שברחוב בלפור 6 בירושלים, שכיום מפורסם על היותו הרחוב שבו מתקיימות הפגנות ומוקמים אוהלי מחאה מול בית ראש הממשלה השוכן בסמוך. הערב הוא יוחד להעלאת זכרו של שלמה זלמן שוקן, מקימה של הספרייה, שבאותם ימים מלאו שלושים שנה למותו. גרשום שוקן, בנו, עורך "הארץ", נשא שם הרצאה המסכמת את פועלו של אביו בתחום שימורם והצלתם של נכסי היהדות באירופה. הוא סיפר על קשריו הענפים של זלמן שוקן עם אנשי רוח בני תקופתו, ובעיקר עם מרטין בובר ועם ש"י עגנון, ואת עמידתו העיקשת על העיקרון שניסח אותו במלים "לעשות את חיינו יהודיים יותר". אך "יהודיים" לא במובן ההלכתי המסורתי של המלה, אלא כתודעה יהודית המבוססת על ידיעת ההיסטוריה היהודית ועל כיבושם המחודש של נכסי הרוח שנוצרו על ידי יהודים כיהודים לדורותיהם.

כשנשא גרשום שוקן את ההרצאה, שהתפרסמה ב"הארץ" כחודש אחר כך, לא ידע עדיין שהוא חולה במחלה אנושה. כעבור שנה נאסף אל אבותיו. מעניין כיצד הצליח לצייר בחיות כזאת את דמות אביו, בהערצה ובענוות רוח רבה, על סף ההתבטלות העצמית - המזכירה במידה רבה את זו של פרנץ קפקא ב"מכתב אל האב", אם כי בלא הקונפליקט והתסבוכות הרגשיות של קפקא.

במלאות עשרים שנה למותו של גרשום שוקן, אנו מביאים כאן את ההרצאה שנשא על פועלו של אביו, בידיעה שזה המסר שהיה רוצה לצוות לדורות הבאים גם בתור המסר העליון שלו: טיפוח של יהדות תרבותית.

אנו נמצאים באולם הבית שהקים זלמן שוקן - לפי תכנונו של האדריכל אריך מנדלסון - בשביל ספריו. הארונות מאחורי דלתות הזכוכית מלאים ספרים כפי שהיו בימיו של ז"ש, אבל מה שאנו רואים היום, אינה הספרייה כפי שהיתה בחייו. מיסודה היתה הספרייה שלו מבנה שנשען על שני עמודי-תווך. היום נשאר רק אחד מהם. כאן נמצאת הספרייה העברית הגדולה והעשירה ואיננו רואים את הספרייה האחרת שהיתה כאן בימיו, לא פחות עשירה ולא פחות גדולה, ועיקרה ספרות גרמנית. אותה ספרייה היתה מוקדשת בראש וראשונה לספרות יפה ולשירה מן המאה ה-17 עד למאה ה-20, ולספרי פילוסופיה, היסטוריה, מדעי הרוח ומדעי החברה. כל הסופרים וכל הפילוסופים והוגי-הדעות הגרמנים החשובים היו מיוצגים בה. מן הספרות היפה והשירה היו בספרייה לא רק המהדורות הטובות ביותר של יצירות הסופרים והמשוררים, אלא מהדורות ראשונות ונדירות ביותר. הספרייה הגרמנית קדמה לספרייה העברית. וגם אחרי שהתחיל ז"ש לאסוף במרץ רב את הספרים העבריים העתיקים והנדירים שאנו רואים כאן, המשיך לטפח את הספרייה הגרמנית שלו כמעט עד סוף חייו.

הספרייה הגרמנית איננה עוד. לפי החלטת היורשים, נמכרה לפני כ-15 שנה במכירות פומביות בגרמניה. נשאר רק הקטלוגים הגדולים, ומהם אפשר לקבל מושג על העושר שהיה בה, וכן כמה מאמרים על הספרייה שהופיעו בעיתונות הגרמנית אחרי המכירות. אחד המאמרים הופיע בעיתון החשוב ביותר בגרמניה, "פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג", לפני כ-15 שנה. מחבר המאמר לא הכיר את זלמן שוקן ואני מניח שאף לא ידע על קיומו עד שהתרשם מאישיותו כשנכח במכירת הספרים. הנה כמה משפטים מתוך המאמר:

"המערכה האחרונה של ספריית זלמן שוקן התנהלה בהמבורג. בשני סיבובים דרמטיים ומוצלחים הובאו למכירה אלפי כותרים של ספרים, כתבי-יד ומערכות פורט-פוליו, היכולים להיחשב כהשתקפות מרשימה של הצהרת-עקרונות ביבליופילית וכעדות ייצוגית של אימפריה רוחנית.

"זלמן שוקן, יליד מחוז פוזן, 1877-1959, גילם את הדמות שהיום היא כבר נחלת ההיסטוריה, דמות אספן בעל אוריינטציה אוניוורסלית, בעל תביעות איכותיות גבוהות ביותר, בעל ידיעות מדויקות שבמדויקות, שעמדו לרשותו אמצעים בלתי-מוגבלים. בלי היסוס אפשר לומר, ששני הקטלוגים הראשיים של האוסף יוסיפו להיראות כתעודות של התמסרות לזהות אל הספר היפה והנדיר".

ועוד מתוך אותו מאמר: "יותר ממניין כרונולוגי של אלפי הספרים, מרשים חומר-הנפץ הרוחני והאידיאולוגי האצור במצעד הספרים המונומנטלי, שהוצגה בו בעיקר ספרות מתחום השפה הגרמנית החל בבארוק וכלה באקספרסיוניזם. שני הפריטים שציינו את הזינוק והסיום של המכירות, והקהל עקב אחריהם בדריכות, מאירים מזקורים את המבנה האינטלקטואלי של זלמן שוקן. נוכחותו של האספן באוצרותיו ניכרה עד הסוף.

"המדובר בספר האסטרונומיה של טיכו ברהה שנדפס ב-1598, עותק מן המהדורה הראשונה, שהקדיש המחבר לפיליפ אדוארד פוגר. ובקפיצה על פני מאות שנים, על-פני שיטות מדעיות וחברתיות, מגיעים למהדורה הראשונה של מניפסט המפלגה הקומוניסטית שנדפס ב-1848 בלונדון".

כותרת המאמר היא "ספרים שהניעו את העולם".

יש מקום לשאול, מה גרם את ההתעניינות המעמיקה והאובססיונית של זלמן שוקן בספרות הגרמנית ובחיי-הרוח הגרמניים? מכל מקום, אין לי ספק שבלעדיה לא היתה מתפתחת התעניינותו בחיי-הרוח של היהדות.

צר לי שבימי חייו לא התעורר בי הצורך לשאול אותו מה גרם לו להתעניין בחיי-הרוח הגרמניים, ומה גרם לו להיות לאספן כה נלהב של ספרות גרמנית. אני כמו נולדתי לתוך הספרייה וגדלתי בה. בתוכה ראיתי את אבי עוסק בספריו כמעט יום-יום, במשך שעות. כילד סבור הייתי שזו דרכו של עולם ולא התעוררה בי שום שאלה.

שלושים הספרים הראשונים

כידוע, לא היתה לזלמן שוקן השכלה פורמלית ראויה לשמה. הוא נולד בעיירה קטנה במחוז פוזן - עיירה שמספר תושביה לא הגיע מעולם לאלפיים. שם בילה את ילדותו וחלק מנעוריו. תנאי החיים בעיירות אלו לא היו שונים מאוד מהחיים במאות ובאלפי עיירות במזרח אירופה. הרי גם העיירה שנולד בה אבי היתה לפני-כן בפולין, ורק בחלוקת פולין, בסוף המאה ה-18, סופחה - קודם לפרוסיה ואחר-כך לגרמניה. והיום היא שייכת שוב כמובן לפולין.

סבי, אביו של ז"ש, היה בעל השכלה מוגבלת אך שומר מצוות קפדן מאוד. ז"ש למד בחדר חומש ורש"י וכן למד בבית-הספר היסודי הגרמני בעיירה, שהיו בו ארבע כיתות. נטיותיו ללימודים נתגלו בהקדם. אף-על-פי כן, לא איפשר לו אביו לימודים תיכוניים והשכלה אקדמית. זה היה כרוך בהוצאה כספית ניכרת, שלא היה קל למשפחה לעמוד בה. אבל אבי סיפר לי כי משקל רב יותר בעמדתו השלילית של אביו היה לחששו - המוצדק - שאם יקנה בנו השכלה כללית, יפסיק לשמור מצוות. משום כך, במלאות לו 14 שנה, נשלח ז"ש להיות שוליה בבית-מסחר קטן בעיירה סמוכה שלא היתה גדולה מעיירתו.

בזיקנתו כתב ז"ש רשימה של 30 הספרים הראשונים שקנה מעודו, והוא בגיל שבין 17 ל-20. כלומר, בתקופה שישב עדיין במחוז פוזן בעיירות קטנות - ולא היתה לו השכלה פורמלית. קודם-כל בולט לעין שבין שלושים הספרים אין אף ספר אחד על נושא יהודי. ספרים אלה אף אינם מעידים על התעניינות מיוחדת בספרות ובשירה גרמניות. ועם זאת, נדמה לי שזו רשימת-ספרים אופיינית למדי לצעיר מפריפריה תת-מפותחת של ממלכה גדולה, הרוצה ליצור לעצמו תמונה על מעמדו ועל זכויותיו בחברה התרבותית המפותחת שאליה הוא שואף לחדור.

אינני יודע מי יעץ לז"ש הצעיר לרכוש ספרים אלה. גם איני יודע איפה קנה אותם. אין ספק שלא היו חנויות-ספרים בעיירות שישב בהן. אבל כל ימי חייו היה לאבי תמיד הכישרון למצוא יועצים ועוזרים טובים. כישרון זה עמד לו כנראה כבר בגיל מוקדם מאוד. אזכיר ספרים אחרים המעידים על אופיו של המבחר. קודם כל, שני ספרים של ג'ון סטיוארט מיל - "עקרונות הכלכלה המדינית" והספר המפורסם של הליברליזם

האנגלי "על החופש", כמובן, בתרגום גרמני; ספר של וילהלם הומבולדט - אחד מראשי ההומניזם הגרמני מראשית המאה ה-19 - על גבולות תפקידה של המדינה; והמסות של מונטן. במסות של מונטן נהג אבי לחזור ולקרוא במשך עשרות שנים. כשמלאו לי 15, נתן גם לי לקרוא את ספרו של מיל "על החופש" ואת המסות של מונטן.

וכן היו ברשימה "אמיל" של ז'אן-ז'אק רוסו; ספרים בעניינים סוציאליים, על בעיית הפועלים, על המאטריאליזם, רובם מאת פרידריך אלברט לנגה; ספרו המפורסם של הנרי ג'ורג', "קדמה ועוני". שני ספרים של אויגן דירינג, שהיה אז פילוסוף סוציאלי פופולרי מאוד בגרמניה ושונא יהודים מובהק.

בולטים ברשימה הספרים על נושאים פילוסופיים: ביניהם על הפילוסופיה של קנט וניטשה. ניטשה עוד היה אז בחיים - מדובר בערך בשנת 1895. חמישה ספרים הקשורים בשפינוזה, ביניהם שני ספרים של שפינוזה, "מאמר תיאולוגי-מדיני" ו"על שכלול השכל".

ספרים פילוסופיים עוררו אז התעניינות רבה בצעירים יהודים ולא רק יהודים. הצעירים שגדלו במסגרות דתיות חזקות מאוד ורצו לפרוץ אותן, ביקשו להם השקפת-עולם חדשה וקיוו למצוא אותה בעזרת הפילוסופיה.

להתעניינותו המיוחדת בשפינוזה היתה סיבה נוספת: אחרי שסיים ז"ש את תקופת חניכתו בבתי-המסחר הקטנים בעיירות שעבד בהן, עבר לעיר גדולה יותר, שנקראה אז גנזן; היום שמה גנזנו, עיר מחוז פולנית. היו בה קצת למעלה מעשרים אלף תושב. בגנזן נפגש אבי עם כמה צעירים בני-גילו, כולם עובדים כמוהו בבתי-מסחר. אחדים מהם רצו לקנות השכלה כללית. לאחד מהם היתה השכלה כלשהי: הוא למד שנים אחדות בתיכון אך לא את כל תשע הכיתות. מי שלמד שש שנים בתיכון הורשה לשרת בצבא שנה אחת בלבד. זה היה תמריץ ללמוד לפחות כמה שנים בתיכון. אותו צעיר - לימים, הכרתיו כשהיה בן למעלה משישים - היה חסיד גדול של שפינוזה ואירגן חוג שפינוזה. אבי השתתף בחוג ושם כנראה קראו ב"מאמר תיאולוגי-מדיני".

לא במקרה התעניינו צעירים יהודים בשפינוזה: הוא היה היהודי הראשון שהצליח לצאת מן המסגרת ההלכתית הצרה. באותה תקופה ובאותה סביבה, זה היה מופת גדול לצעירים היהודים. זאת ועוד: שפינוזה היה היהודי הראשון שזכה להיות כוכב ממדרגה ראשונה בשמי הרוח של אירופה. בסוף המאה ה-19 הוא לא היה רק היהודי הראשון שהגיע לדרגה זו, אלא למעשה היהודי היחיד. הכוכבים המוכרים לנו היום עוד לא נולדו אז או היו צעירים מדי: אלברט איינשטיין, זיגמונד פרויד, פאול ארליך ואחרים; גם קרל מרקס עוד לא התפרסם כל-כך בעולם הרחב. לצעירים אלה שעשו את ראשית דרכם בעולם, היה שפינוזה דוגמה גדולה למה יכול היהודי להגיע בעולם.

המשורר כדמות דומיננטית

כל זה אינו מסביר איך התפתחה בז"ש ההתעניינות המיוחדת בספרות יפה ובשירה גרמנית. זה קרה כנראה באינטנסיוויות רבה בשנים האחרונות של המאה ה-19, עד 1901. בשנים אלו הוסיף לעבוד במשרות זוטות בבתי-מסחר בערים גדולות, בברלין ובלייפציג. שם הרבה לקרוא, כנראה אף הלך להרצאות באוניברסיטאות, כשומע חופשי.

באותן שנים התרחק מאוד - למעשה, ניתק עצמו מכל דבר הקשור באורח-החיים היהודי. הוא ריכז את כל מאמציו במשימה להיכנס, במהירות ובאינטנסיוויות ככל האפשר, אל התרבות הגרמנית.

אבי סיפר לי כי ידע על הקונגרס הציוני הראשון, שהיה ב-1897, כאשר היה בן עשרים. וא היה אז בגנזן. אבל לדבריו שום דבר לא משך אותו לתנועה זו, והסיבה היתה - האנשים שעמדו בראשה. הכוונה לתיאודור הרצל ולמקס נורדאו. הם היו מוכרים לאבי כסופרים, והוא ביטלם כסופרים שטחיים ואופנתיים. הוא סיפר לי כי לא יכול להעלות על דעתו שתנועה שאנשים כאלה עומדים בראשה, יהיה לה ערך כלשהו.

ב-1901 התחולל המפנה החשוב בתנאי חייו של ז"ש: אחיו, שמעון, הגדול ממנו בשלוש שנים, הזמינו להצטרף אליו לעיר בינונית, צוויקאו, כדי לנהל יחד עמו בית כל-בו. שמעון היה שונה לגמרי מאבי.

אינני חושב שקרא ספר בחייו. אבל היה בעל כשרון מעשי בלתי-רגיל. בגיל מוקדם מאוד עשה לו שם בהצלחתו בניהול בתי כל-בו. ענף זה היה בראשית התפתחותו הגדולה בגרמניה. שמעון נשא אשה מאחת השושלות היהודיות של בתי הכל-בו. כנדוניה קיבל בית-מסחר - לא גדול ביותר - בצוויקאו. זו היתה תחילתה של עלייה כלכלית מהירה.

ז"ש הגיע לצוויקאו ללא אמצעים משלו. כעבור עשר שנים כבר היה אמיד למדי. באותן שנים, לצד עבודתו המסחרית, הוסיף לשקוד על העמקת השכלתו הגרמנית. עדיין היה רווק, כשבא לצוויקאו, היה בן 23. רק כעבור עשר שנים נשא אשה. מחוץ לעבודתו בעסק, היו עיתותיו פנויות לטפח את נושאי ההתעניינות התרבותיים והאינטלקטואליים שלו. וכאמור, באותן שנים לא התעניין כלל בשום עניין יהודי.

בשנים ההן היה גיתה לדמות הדומיננטית בחייו. אני למדתי שגיתה איש חשוב כל-כך, מתוך שבילדותי המוקדמת שמעתי עליו כמעט יום-יום מפי אבי. כיום עשוי הדבר להתמיה: איך יכול סופר, משורר, להגיע לדומיננטיות כזאת בחייו של אדם כה אינטליגנטי ועצמאי במחשבתו? כדי לתאר את תפקידו ומעמדו של גיתה בחיי אבי, אני אנוס להידרש להשוואה שאינה כה אהודה עלי, אבל אני סבור שהיא הולמת: גיתה היה לאבי מה שהרבי מלובאוויץ' הוא לחסידי חב"ד. וכך עד סוף חייו.

אבל הוא לא עסק רק בשירה וספרות, הוא הרבה גם לקרוא פילוסופיה. לא פילוסופיה פורמליסטית כגון הפוזיטיוויזם הביקורתי וכיוצא בזה, אלא פילוסופים העוסקים במהות החיים ובמעמד האדם בעולם. הוא הרבה לקרוא בשופנהאור, שהשפיע עליו מאוד. אבל גם בהגל הוא קרא עד סוף חייו, אף-על-פי שלא היו לו כישורים מיוחדים לחשיבה מופשטת. באותן שנים אף התפתחה בו התעניינות במיסטיקה. דומני שבמידה רבה הדחיפה לזה באה משופנהאור, שהקונטמפלציה והאינטואיציה ממלאות בתורתו תפקיד חשוב. ז"ש קרא את המיסטיקאים הגרמנים הנוצרים כמובן, ומצא בהם עניין רב. האפשרות של התקרבות אינטואיטיווית אל סוד החיים ריתקה אותו.

היהדות האחרת

בתקופה זו, בשנת 1907, נפל לידי ספרו הראשון של מרטין בובר, "סיפורי רבי נחמן מברצלוב". ספר זה חולל מפנה בחייו. הוא היה שקוע אז במיסטיקה גרמנית ופתאום גילה כי יש מיסטיקה יהודית שלא ידע על קיומה. הנה יש יהדות אחרת שלא ידע עליה. לא היהדות הפרובינציאלית הצרה שגדל בה וסלד ממנה, ולא היהדות הגרמנית המתבוללת, שגם ממנה התרחק. הוא גילה שיש יהדות אחרת, וזה שינה את יחסו אל היהדות.

בשנים שכה השקיע עצמו בתרבות הגרמנית, נוכח לדעת, אולי אף בלי משים, שעם כל כניסתו לתרבות זו, לעולם לא יהיה גרמני של ממש. הגרמנים לא יקבלוהו כאחד מהם - יש מחיצה בין היהודי ללא יהודי. הוא עמד על טעותם של המתבוללים, והם אז רוב יהודי גרמניה, שהשלו עצמם במחשבה כי אין אלא להתבולל לגמרי ולחכות עד שייעלמו - כפי שחשבו אז "השרידים האחרונים" של האנטישמיות, ושוב לא תהיה עוד שום מחיצה בין היהודים לגרמניה.

דווקא מפני שהיה כה מעורה בחיי-הרוח הגרמניים, הבין ז"ש והרגיש כי זו טעות יסודית. הוא הגיע למסקנה שלא יאה לאיש כמוהו להתעלמות - כדרך שאכן התעלם במשך קרוב לעשר שנים - מעובדת יהדותו. והנה בא ספרו של בובר שהראה לו דרך של יהדות חדשה, שלא ידע עליה. אז החליט לשנות את יחסו אל היהדות. כל התוודעות, כל התקרבות למשהו, התנהלה תמיד אצל ז"ש דרך הקריאה ודרך ההשכלה. מסקנתו הראשונה היתה: צריך ללמוד עברית.

אמנם השתמרו בידו יסודות עבריים מילדותו, מלימודיו בחדר בעיירת הולדתו, אבל מאז עברו שנים רבות ונשכח תלמודו. הוא רצה ללמוד את השפה מן ההתחלה. בצוויקאו לא היה קל ללמוד עברית, לא היו בה מורים. הוא מצא לו מורה, גליצאי צעיר. לא-מעט צעירים מגליציה באו אז לגרמניה ללמוד באוניברסיטאות, והיו ביניהם תלמידי-חכמים. אבי מצא אחד מהם והביאו לצוויקאו.

הוא סיפר לי שיום-יום, משבע עד שמונה בבוקר, לפני תחילת עבודתו המסחרית, למד עברית. בעיקר קרא אז בתנ"ך קריאה שיטתית (ונעזר בביקורת המקרא, הגרמנית). הוא קרא היסטוריה יהודית, שקודם-לכן לא הכירה, קרא את גרץ ומה שהיה מצוי עוד בתחום זה. הוא סיפר לי

כי התרשם מדלותה הנוראה של הספרות ההיסטורית היהודית, שאין בה כמעט ספרים רציניים. אותה תקופה שהיהדות החלה להיות חשובה לו - בלי שנגרעה עקב כך התעניינותו בתרבות הגרמנית - החל לקנות גם ספרים עבריים. כעבור שנים רבות, כתב מה הניעו לקנות ספרים עבריים: "רצון היהודי שבביתו ימצא עותק שמור היטב של כל אחד מספרי-היסוד של המסורת היהודית".

משפט זה הוא בעצם פרוגרמה ליצירת הספרייה הזאת. אלו היו שנות המפנה הגדול. וגם עדות יש לזה: מכתב שכתב אבי למרטין בובר (הוא לא הכירו אישית). את המכתב הראשון כתב אליו ב-1914. במכתב זה אומר ז"ש: "לפני שנים הושפעת השפעה חזקה מספרך על רבי נחמן. מאז אני עוקב אחרי עבודתך בהערצה. מאז נהייתי שוב יהודי של ממש".

אחרי שביסס במשך כמה שנים את התמצאותו ביהדות, הקים כנראה ב-1910, את הקשר שלו עם התנועה הציונית הגרמנית. היותו של מרטין בובר בימים אלה ציוני פעיל, השפיעה עליו. בתנועה הציונית בגרמניה, פגש את קורט בלומנפלד הצעיר, שהיה אז בראשית הקריירה הציונית שלו, העתידה להביאו לראשות התנועה הציונית בגרמניה. עם קורט בלומנפלד מצא ז"ש מיד שפה משותפת. גם בלומנפלד היה

מעורה ביותר בתרבות ובאוצרות-הרוח הגרמניים. אבי ובלומנפלד היו מה שבלומנפלד כינה "ציונים פוסט-אסימילאטוריים", כלומר, יהודים שבאו לציונות אחרי שעברו את שלבי האמנציפציה וההתבוללות.

בלומנפלד כותב בזיכרונותיו שזלמן שוקן אמר לו אז, כי לדעתו, תעודת-עניות היא לציונות שאין לה ספרי-יסוד בעלי משקל. כך אמר לו. למהפיכה הצרפתית קדמו האנציקלופדיסטים, לסוציאליזם קדם "הקפיטל" של מארקס. לנו יש רק ברושורות, ואין בזה די כמזון רוחני. ז"ש ראה את תפקידו בתנועה הציונית למלא את העבודה הציונית בתוכן רוחני.

מצע לציונות של תרבות

בוועידה השנתית של ההסתדרות הציונית הגרמנית, ב-1916, מפתח ז"ש את רעיונותיו בהרצאה גדולה. יש לזכור שהוא מדבר על אנשים, שברובם, השכלתם ותודעתם היהודית חלשה ביותר. הוא אומר להם: "אם אנו, הציונים הגרמנים, נפעל לעשות את הווייתנו יהודית יותר, או-אז ניצור את הבסיס שעליו יש להשתית את מפעלנו למען היהודים ולמען היהדות".

הוא אומר כאן דברים מעניינים ובלתי-שגרתיים. הוא נואם בוועידה של ההסתדרות הציונית הגרמנית, חברה בהסתדרות הציונית העולמית, שמטרתה מנוסחת בתוכנית באזל המפורסמת: מקלט בטוח לעם היהודי בארץ-ישראל. והנה בא זלמן שוקן ומציע למעשה תוכנית אחרת. לא מנוגדת לתוכנית באזל אבל מקבילה ושונה: תוכנית שבינה לבין עלייה לארץ-ישראל ולהתיישבות - אין ולא כלום: לעשות את חיינו יהודיים יותר. למעשה, הוא שואף לחידוש היהדות.

ז"ש הוא הנציג המובהק ביותר של "ציונות התרבות" בגרמניה, שהיתה שונה אך מקבילה לציונות התרבות שהתפתחה בעשרות השנים לפני מלחמת-העולם הראשונה ברוסיה ובמרכזה עמד אחד העם (שאליו התייחס ז"ש בהסתייגות מסוימת). ציונות התרבות הרוסית מילאה תפקיד מרכזי בהחייאת העברית, והיא עשתה זאת ברוסיה, בעיקר באודסה. בעקבות המהפיכה הבולשוויקית, עברו פעיליה הראשיים לארץ-ישראל, ושאלה פתוחה היא בעיני, האם רובם ככולם היו עולים לארץ ללא דרבון המהפיכה. ציונות התרבות הרוסית כשלעצמה לא היתה זקוקה לארץ-ישראל.

כאן יש הקבלה לציונות התרבות של ז"ש. הוא חייב את ההתיישבות היהודית בארץ ישראל ותמך בה, הוא לקח חלק פעיל ברכישת הקרקעות של הקרן הקיימת, ששימש אחד מראשיה. הוא לא ראה סתירה בין פעולותיו למען ארץ-ישראל (ששהה בה כמה פעמים בשנות העשרים) לבין ישיבתו בגרמניה שבה היה הבסיס לפעילותו העסקית הנרחבת והמתרחבת בהתמדה ואשר אל תרבותה חש זיקה עמוקה.

אפשר לומר שהזדהותו הציונית של ז"ש הקלה על ישיבתו בגרמניה. היא איפשרה לו להסתייג מרובם הגדול של יהודי גרמניה שראו עצמם

"אזרחים גרמנים בני דת משה" ולהיות בעיני עצמו - ובמקרה הצורך אף להזדהות בפני סביבתו הגרמנית כ"גר ותושב" שגרמניה היא בסיסו הכלכלי ואל תרבותה קושרים אותו נימים רבות ועם זאת, שורשיו היהודיים עמוקים ומוצהרים.

כדי להבין בישראל של היום את הפרוגרמה של ז"ש, כפי שהציגה לפני שבעים שנה בוועידה הציונית בגרמניה - "לעשות את חיינו יהודיים יותר" - יש צורך להדגיש כי הוא לא הטיף לשיבה אל היהדות הדתית המסורתית. הוא דיבר כיהודי שעבר את כל שלבי האמנציפציה ואינו מוכן לוותר על הישגיה: הוא דיבר כיהודי המחייב את עיקרי הרפורמה הדתית של אנשים כאברהם גייגר וליאופולד צונץ, ששללו את אופיה המחייב של ההלכה ליהודי המודרני. הוא אומר: במקום חישולי ההלכה, צריכה לבוא תודעה יהודית המבוססת על ידיעת ההיסטוריה היהודית, על כיבושם המחודש של נכסי הרוח שנוצרו על-ידי יהודים כיהודים לזורותיהם.

ועוד: "חסרים לנו הדברים הנחוצים ביותר. אין לנו מחקר של ממש, אין לנו ספרים. עלינו לגשת ליצירת מחקר יהודי חדש, אשר מתוך עמדתנו שלנו וברוחנו ישאף לחשוף את עברנו, את אופיינו הלאומי. את עולמנו הרוחני. אנשים החברים בתנועתנו חייבים לעשות את העבודה, חייבים לראות את עברנו מחדש בעינינו ולספר מחדש את תולדות עמנו".

עלול להתקבל כאן הרושם שז"ש שאף למחקר-יהדות מגמתי. אך יש להבין את דבריו על רקע מדעי היהדות כפי שהיו אז בגרמניה: הם התבססו למעשה על ייאוש מוחלט מעתיד היהדות. צונץ, מייסד חוכמת ישראל בגרמניה, אמר שיש לפתח את מדעי היהדות כענף של מחקר העולם העתיק, כמו חקר התרבות הרומית והתרבות היוונית; כלומר, מחקר העוסק בתרבות מתה.

חברו, מוריץ שטיינשניידר, התבטא כידוע בלשון הרבה יותר בוטה. הוא אמר: "תפקידנו להביא את היהדות לקבורה מכובדת". זאת היתה מטרתם של אנשי מדעי היהדות בגרמניה. וכנגד זה, ז"ש מעמיד כאן גישה חיובית ליהדות. הוא רצה לראות את היהדות כציוויליזציה

מתמשכת ומתחדשת. גישה חיובית זו נועדה להיות יסודם של מדעי היהדות החדשים, שהוא שאף להם.

בהרצאה מ-1916 מצאתי עוד משפט מאלף: "רק כשנפתח את אוזנינו ואת לבותינו כדי לשמוע, ורק כשמתוך חוגינו ייווצרו תנאי החיים בשביל יוצרים בתחום הרוח, רק אז יבוא רש"י שלנו, שילמד אותנו לקרוא את התנ"ך".

ממשפט זה יוצא, שז"ש סבר כי נחוץ ליהודים פירוש חדש לתנ"ך, שרש"י אינו מספיק וגם ביקורת-המקרא הנוצרית אינה מספקת.

ובמקום אחר הוא אומר: "ב-30,000 הכרכים של הספרות העברית טמונים אוצרותינו וחוקרינו יוכלו להיות מקיצי נרדמים של ממש, אם יגלו את עורקי הזהב של חיים יהודיים יקרים בתוך הספרים המכוסים היום באבק הדורות".

גם משפט אחרון זה הוא פרוגרמה שהדריכה את ז"ש עד סוף חייו.

30,000 הספרים - מנין לו המספר? אולי מן התזאורוס של שטיינשניידר. ודומני שזה בערך מספר הספרים הנמצאים היום בספרייה העברית של זלמן שוקן, בבית זה.

בחשיפת עורקי הזהב ובמחקר ההיסטורי ברוח חדשה עסקו ועוסקים בשבעים השנים שעברו מאז, הרבה חוקרים חרוצים ומוכשרים, והעבודה העיקרית נעשתה ונעשית בירושלים. חלקו של ז"ש בקידומה של הפעילות הזאת לא היה מבוטל.

הפגישה עם עגנון

מדורבן מפעולותיהם של חוקרים גרמנים במאה ה-19, שגילו גילוי מחודש והעלו לתודעת הקוראים הגרמנים את יצירותיהם של משוררים גרמנים מימי הביניים, שהיו אבודים ונשכחים - ייסד זלמן שוקן את המכון לחקר השירה העברית בימי הביניים. הוא רכש כתבי-יד שכללו יצירות רבות, שמעולם לא פורסמו, ואפשר את ריכוז האוסף הגדול של תצלומי קטעים מן הגניזה של קהיר. כל זה נמצא בבניין זה. חוקרי המכון ההדירו והוציאו לאור את פיוטיהם של יוני והקליר, את שירי החול והקודש של משה אבן עזרא, של שלמה אבן

גבירול ושל פייטנים אשכנזים. ז"ש גם תמך במחקריו של גרשם שלום. את שלום הכיר עוד כשהלה היה סטודנט צעיר בגרמניה, ומיד עמד על התקווה הגדולה הטמונה בו.

בכלל, היתה לו לז"ש טביעת-עין לאנשים שיוכלו לעשות גדולות בתחומים שכה יקרו לו. באותם ימים, בראשית מלחמת-העולם הראשונה, הכיר גם את עגנון הצעיר, שבא לגרמניה לזמן קצוב - כפי שחשב - אבל בגלל המלחמה נשאר תקוע בה עשר שנים. כך נוצר הקשר בין ז"ש ועגנון, שנמשך עד סוף חייהם. הרומאנים הידועים של עגנון עוד לא נכתבו אז. היו רק סיפורים מעטים וביניהם "והיה העקוב למישור". אבי קרא את הסיפור והוא עשה עליו רושם גדול. על סמך סיפור זה קבע אבי מיד שעגנון הוא סופר אפי גדול. הוא השווה סיפור זה לאחד מסיפורי גוטפריד קלר, בעל הקובץ "בני זלדווילה".

תחילה ניסה זלמן שוקן לפעול להגשמת הרעיונות שהעלה בהרצאתו ב-1916, במסגרת המוסדות של התנועה הציונית בגרמניה. נוסדה ועדת תרבות שהוא עמד בראשה וחברים בה מרטין בובר, ש.ה. ברגמן, מקס ברוך ואחרים. הוועדה פעלה בעיקר לקידום הלימוד של השפה העברית בסניפי התנועה הציונית בגרמניה. ביוזמתה יצאה סדרת סיפורים לבני הנוער, בנושאים יהודיים. הספרים נכתבו במיוחד לסדרה זו. כילד קראתי ספרים אלה בשקיקה. לימים הגיע ז"ש למסקנה כי יוכל להיטיב ולקדם את מטרותיו לבדו, מחוץ למסגרת הארגונית. אז ייסד את הוצאת שוקן בברלין, שעשתה גדולות דווקא בשנים הקשות, השנים הראשונות לשלטון הנאצים בגרמניה.

קווי אופי אחדים של ז"ש

מצעירותו ועד זקנתו היה ז"ש נון-קונפורמיסט מובהק והסתייג כמעט מכל הביטויים של היהדות הרשמית הממוסדת. בצעירותו ברח מן הגטו הרוחני הצר של היהדות הפרובינציאלית, שבתוכה גדל. הוא נעשה חסיד נלהב של התרבות הגרמנית ונשאר חסיד של תרבות זו ושל גיתה עד סוף חייו, למרות הזוועות שעוללו הגרמנים, שהוא חש בעומקו ככל יהודי. אף כי לא זו היתה כוונתו, בפועל הקים בספרייתו אנדרטה לתרבות הגרמנית, כמו שהקים אנדרטה כזאת ליהדות,

בספרייתו העברית. אלא שכאן היו לו כוונות מוגדרות, שראוי לעמוד עליהן.

ז"ש היה בעל תודעה היסטורית. הוא לא התעניין בראש וראשונה בהיסטוריה פוליטית אך התפתחויות חברתיות, כלכליות ותרבותיות ריתקו אותו אף הפעילו את כוח-דמיונו. עמים הקימו מדינות בעולם, ניהלו מלחמות, בנו ערים, קתדרלות, ארמונות וטירות ויצרו אמנות פלאסטית. כל אלה נשארו כעדויות ממשיות לתקופות היסטוריות שחלפו. לגבי היהודים, כל זה איננו, לפחות לא עד לימי האמנציפציה. יהודי הגולה היו עם ללא מולדת, ללא מדינה, ללא אמנות מקורית משלהם. אולם גם היהודים חיו את כל התקופות המרובות והארוכות שהותירו בשאר העמים עדויות מוחשיות כה רבות, אלא שאצלם נשארו רק ספרים, כתובים ומוזפסים, וגם אלה עדים שאפשר ללמוד מהם לא-מעט; למשל, גם על המגעים בין יהודי הגולה לעמים שבתוכם ישבו.

כתבי-יד עבריים מימי הביניים והרנסנס מאוירים בדיוק באותו סגנון של כתבי-יד נוצריים מאותה תקופה ובאותן ארצות. יש להניח שהמזמינים היהודים של כתבי-היד העסיקו בדרך-כלל מאיירים נוצרים. אותיות הדפוס האשכנזיות הידועות, למשל מן ההגדה של פראג, מזכירות בסגנון את הפרקטורה הגותית מאותה התקופה. הגותית מאותה התקופה. על כמה אותיות דפוס עבריות יפות מימי הרנסנס האיטלקי, ידוע כי נוצרו בידי חותכי אותיות איטלקים שיצרו גם אותיות "יאנטיקוזה" נפלאות בשביל ספרים בלטינית ואיטלקית.

ז"ש התעניין מאוד במגעים חברתיים בין יהודים וגויים. היתה לו היפותיזה, אמנם מאוד פרטית ונועזת, אבל מעניינת: הוא טען שאין לו ספק כי היו מגעים קרובים בין האומנים והסתתים שבנו את הקתדרלות הגדולות באירופה במאה ה-12 וה-13 לבין סוחרים יהודים. ידוע שקתדרלות גרמניות מפורסמות נבנו על ידי בנאים וסתתים שהקימו גם קתדרלות כאלו בצרפת. כלומר, הבנאים שהיו מומחים מפורסמים ומבוקשים נדדו מארץ לארץ. אבי אמר לי, שאין לו ספק כי בנאים אלה נפגשו במסעותיהם עם סוחרים יהודים שאף הם נדדו תמיד בדרכים. כך ביקש אבי להסביר דמויות יהודים נאמנות

מאוד למציאות, הנראות בתבליטים ובפסלים בכמה קתדרלות מפורסמות בגרמניה.

כן ידוע שבית-הכנסת העתיק והקתדרלה המפורסמת של ורמייזא נבנו באותה תקופה, באותו סגנון, באותם חומרים וכנראה אף על-ידי אותם בנאים. באחד הטקסטים המעטים והקצרים שכתב, אומר ז"ש: "המעקב אחר ההיסטוריה של העם היהודי בספריו ובאמצעות ספריו, היה בהמשך זמן רב הרעיון המוביל של 'האספן'", (כלומר, הוא עצמו). "כך עקב אחר הנדודים מן המערב אל המזרח, אחר נדודי אותיות ואבזרי דפוס מספרד לצפון-אפריקה, איטליה וטורקיה, אחר נדודיה של משפחת מדפיסים" (הכוונה כנראה לשונצינו), "ממערב גרמניה דרך איטליה אל המזרח, ושל שושלת מדפיסים אחרת ממרכז אירופה, בעקיפין שונים לפולין".

רמתם האסתטית של הספרים

עוד תכונה אופיינית של ז"ש שהטביעה את חותמה על אספנות הספרים שלו, על פעילותו כמו"ל ועל יחסו אל היהדות בכלל - היה לו חוש אסתטי מפותח מאוד. חוש זה קבע במידה רבה את יחסו אל הדברים החשובים לו. המחצית השנייה של המאה ה-19, ובעיקר השליש האחרון, התאפיינו בהתדרדרות גדולה באסתטיקה של ייצור הספרים. ספרי אותה תקופה היו מכוערים בעיצובם, בטיפוגרפיה וגם בכריכות שלהם. וזה חל במשנה תוקף על ספרי היהודים, בעיקר ספרי תפילה מאותה תקופה.

לקראת סוף המאה חל מפנה בעניין זה. תחילת השינוי באנגליה. התפתחה רגישות אסתטית חדשה, הקשורה בזרם הפרה-רפאליטי ובשמו של הסופר לענייני אמנות והאסתטיקן ג'ון רסקין. התחילו לתת את הדעת שוב גם על האסתטיקה של הספרים. הדמות המרכזית במגמה זו היה ויליאם מוריס, שייסד את ה"קלמסקוט פרס" והוציא ספרים בעלי סגנון בולט ומרשים. אנגליה הובילה אז בהפקת ספרים מעוצבים יפה ובחידוש הטיפוגרפיה.

בראשית המאה העשרים הגיע זרם זה לגרמניה. המייסדים הצעירים של הוצאת "אינזל", אחת ההוצאות החשובות בגרמניה, הביאו כמה

אמנים בולטים, ואריק גיל בראשם, לגרמניה והחלו להוציא ספרים שהצטיינו ביופיים האסתטי. ספרים אלה חוללו מהפכה במו"לות הגרמנית. זלמן שוקן שהיה קורא קבוע של ספרי "אינזל", הושפע מאוד מסגנון חדש זה.

ברכישת הספרים העתיקים לספרייה העברית שלו, הקפיד מאוד לרכוש עותקים מושלמים ככל האפשר. לעתים קרובות זה היה קשה, כי הספרים לא נשמרו בשלמותם. במקרים אלה השתדל לקנות מספר עותקים מאותו ספר - תהליך שנמשך לעתים שנים - כדי לחבר מהם עותק מושלם אחד. כן דאג לכריכות יפות מעור או קלף, כפי שאפשר לראות באולם זה.

לימים, כשייסד את הוצאת שוקן הגרמנית, הקפיד מאוד על רמתם האסתטית של הספרים. הוא עצמו הקדיש תשומת-לב רבה לעיצוב הספרים ולבחירת הנייר וחומרי הכריכה. כדרכו, מצא לו עוזרים מעולים. אחד מהם, הד"ר משה שפיצר, חולל מהפך גם בעיצוב הספרים העבריים בארץ, כאשר החל לפעול בארץ-ישראל בשנות הארבעים, אחרי שהוצאת שוקן בברלין נסגרה. כדאי להשוות את הספרים שיצאו בארץ בשנות העשרים והשלושים עם אלה שהופקו על-ידי שפיצר ובהשפעתו. כיום יש בארץ מעצבי ספרים מעולים לא-מעטים. משה שפיצר שיצא מבית-ספרו של זלמן שוקן, החל בכך.

החוש האסתטי של ז"ש התבטא גם ביחסו אל סגנון התפילה בבית-הכנסת. ביסודו היה איש מאמין והליטורגיה העברית המסורתית היתה קרובה ללבו. הוא לא גרס חזנים וירטואוזים המתחרים עם זמרי האופרה האיטלקית. הוא העדיף בעל קורא טוב השולט בטעמי המקרא. יש להזכיר שוב כי יחסו החיובי של ז"ש אל התפילות והמסורת היה משוחרר מתכתיבי המצוות וההלכה.

בעיר מגוריו, צוויקאו, היתה קהילה קטנה של יהודים גרמנים ואחיו שמעון היה היושב ראש שלה. הם קיימו אולם-תפילה קטן שהתפללו בו לפי הנוסח הליברלי. חלק גדול מהתפילות נאמרו בגרמנית, מורה הדת המקומי שימש מטיף, לבוש בגלימה של כומר פרוטסטנטי. מקום לעוגב לא היה באולם הקטן אך היה הרמוניום שהמנגן בו היה נוצרי. במשך השנים, שונה סגנון זה לגמרי מהשפעתו של ז"ש. נפרדו מן

המטיף, הוציאו את ההרמוניות והביאו חזן מקהילת היהודים הפולנים שהיתה בצוויקאו. חזן זה אף הכין אותי לבר-מצווה שלי.

ההלכה לא עניינה את ז"ש

כבר ציינתי שאבי לא התעניין בהלכה. אין זה מקרה שתחום ההלכה הוא התחום הפחות מפותח בספרייה העברית של זלמן שוקן. יש להסביר תופעה זו, בעיקר כשהדברים נאמרים כאן, במכון שוקן, הכולל את מכון שאול ליברמן המוקדש ללימוד הגמרא. ז"ש הזדהה, כאמור, עם עיקרה של האמנציפציה ששינתה את חיי היהודים במרכז אירופה ובמערבה, וכמובן בארצות-הברית וגם בחלקים משמעותיים של יהודי מזרח אירופה. שתי פנים היו לאמנציפציה: מצד אחד, שוחררו היהודים מן המגבלות הפוליטיות והיו לאזרחים שווים-זכויות בארצות מושבם. הצד השני של האמנציפציה הוא שהיהודים בארצות אלו, לפחות רובם הגדול, שיחררו עצמם מעול ההלכה והמצוות. זה היה העצם עיקרה של הרפורמה הגרמנית, בארצות מערב אירופה ובאמריקה.

הסתייגות אבי מן ההלכה נבעה כנראה בעיקר מדעתו ששלטון ההלכה היה אחראי להתאבנות ולהתייבשות של היהדות האירופית במשך תקופה ארוכה. הוא היה סבור שרק שחרור מעול זה יכול לפתוח ליהודים את הדרכים להתפתחות חופשית ולמחשבה רעננה. כאמור, הוא היה בעל תודעה היסטורית מפותחת וברור שהכיר בחשיבותו ההיסטורית של התלמוד, כאחת היצירות הבסיסיות של עם ישראל. גם אחרי שחדל להיות ספר החוקים המחייב של יהודי האמנציפציה, יכול היה התלמוד להיות מקור לא אכזב לחקר ההיסטוריה היהודית, אילו התייחסו אליו כמערכת של טקסטים שיש לחקרם בכלי המחקר ההיסטורי, הביקורתי, ההשוואתי והפילולוגי.

אלא שבישראל ניתנה השליטה על התלמוד בידי הרבנים האורתודוקסים והחרדים, המונעים מחקר מדעי ראוי לשמו של מה שהוא בעיניהם הלכה קדושה שניתנה בסיני, ומשום כך היחס אליה א-הסטורי ואנטי-היסטורי. הקדוש אינו ניתן להיחקר בכלי המחקר המדעי. רק באחרונה ראינו את המחלוקת המכוערת סביב מפעלו של הרב עדין שטיינזלץ. לאור עמדתו זו, היה יחסו של ז"ש מסויג כלפי

היהדות האורתודוקסית, ובעיקר האורתודוקסיה הגרמנית. יחס זה בא לידי ביטוי בהנחיותיו לעורכים של הוצאת שוקן הגרמנית: בהוצאת שוקן לא יצא ספר שהטיף ליהדות אורתודוקסית.

אל היהדות האדוקה במזרח אירופה, שעדיין היתה אז חלק ניכר מן היהדות בארצות אלו, התייחס בפחות ביקורתיות וראה בה ביטוי אותנטי של יהדות מסורתית שלא עברה עוד את תהליך ההשכלה והאמנציפציה, שדרכם נכנסו היהודים במרכז אירופה ובמערבה אל העולם המודרני. רבנים והקרויים "גדולים בתורה" לא מילאו תפקיד בביוגרפיה של ז"ש, הם לא היו בעלי סמכות בעיניו. דברים אלה מעוררים אולי פליאה בחוגים מסוימים בישראל של היום, אך הואיל ונושא הרצאתי הוא "דרכו של זלמן שוקן אל היהדות ובתוך היהדות", אני רואה חובה להסביר היבטים אופייניים אלה בתפיסתו.

כאן אבקש להעיר, שמיוזמתי אני לא הייתי בא להרצות כאן על זלמן שוקן, בימים אלה של רגרסיה אורתודוקסית וחרדית בישראל, ימים של כניעת ראשי הציבור החופשי-כאילו לפני הביטויים החשוכים ביותר של רגרסיה זו. לנגד עינינו מתרחש בארץ ניסיון של מתקפה אגרסיווית מאוד על הישגי האמנציפציה, שהציונות ומדינת ישראל הן מן ההישגים הבולטים שלה. מטרת האורתודוקסיה החדשה והחרדים היא להחזיר את עם ישראל ואת אזרחי מדינת ישראל אל הגטו הרוחני שהיהודים היו מסוגרים בו עד לפני מאתיים שנה, ושלטו בו רבנים וגדולים בתורה למיניהם, שלעתים קרובות היו מסוכסכים בינם לבין עצמם. כבר הגענו לידי כך שהרבי מגור קובע מי יהיה המנהל הכללי במשרד העבודה של מדינת ישראל הריבונית, ואין מוחה על כך. בימים כאלה ובנסיבות כאלו, דמותו של זלמן שוקן כיהודי תיחשב אולי ליוצאת דופן. אך נעניתי ברצון להזמנתם של הפרופ' שמא פרידמן והד"ר שמואל גליק לדבר לפניכם, ואני מודה להם על הזמנתם זו.

בקצי ראשית דרכי

לסיום דברי, אבקש לעמוד על שני ביטויים לאישיותו של ז"ש משנת חייו האחרונה, כאשר היה בן למעלה משמונים, והם מלמדים על העקביות ששלטה בחייו. אותם נושאים, אותם ערכים, אותן דמויות,

אותם אנשים שריתקו אותו, בהם עסק בצעירותו, והם מילאו את חייו
תוכן עד אחרית ימיו.

בקיץ 1958, שנה לפני מותו, ישב כדרכו זה שנים בפונטרסינה
באנגדין, שהיה רגיל לשהות בה בחודשי הקיץ. פניתי אליו אז
מתל-אביב בבקשה כי יכתוב בברכה לעגנון, שימלאו לו שבעים באותו
קיץ. אף-על-פי שלא היה קל כתיבה, נענה אבי לבקשתי ושלח אלי את
הברכה. כרגיל, כתב בגרמנית. תירגמתי את דבריו שהופיעו ב"הארץ"
באחד באוגוסט באותה שנה.

הברכה אינה ארוכה, אך מאוד לא-שגרתית. כותב זלמן שוקן בן
השמונים לעגנון בן השבעים:

עגנון היקר, כאשר נפגשנו לפני ארבע

וארבעים שנה, נצטיירה הווייתך בעיני

כמשולש הניצב על חודו.

הבסיס מבוצ'אץ' ועד ליפו במרומים ואתה

במעמקי נכר, בארץ הנתונה למלחמה חסרת תקווה.

ראיתך גם כראות דמותו של המשורר

הגדול, כיוורש העצר הצעיר, המסכן את

ירושתי עם כל צעד שהוא צועד אל תוך

החיים, ואף-על-פי-כן הריהו מוסיף וצועד,

כחולם ושחוק על שפתיו.

המשורר הגדול לא השכיל להוביל את

גיבורו אל מעבר לשנות הבחרות. ואתה,

העלם מברלין, מלייפציג ומינכן, בן שבעים

אתה היום ועל ידך האשה, שהמשורר הגדול

יכול היה להראות לגיבורו רק בחלום.

את הירושה ליטשת עד גביש אשר יאיר

לעמנו מעבר לימים לא נדעם.

הנני מאחל לך עוד עיתות יצירה רבות ואני

מברכך ליום הזה.

בברכה זו משתמש זלמן שוקן בשני דימויים לבטא את יחסו אל עגנון. הדימוי הראשון הוא בעיני תמונה סוריאליסטית ממש, מעין מזיגה בין תמונה של שאגאל הצעיר, שהבריות עומדים בה על הראש, ורישום גיאומטרי של אל לסיצקי, הצייר היהודי הרוסי הקונסטרוקטיוויסטי. ז"ש רואה את עגנון כאיש ספוג בתרבות המסורתית של מזרח אירופה (בוצ'אץ') וכנציג של ארץ-ישראל החדשה (יפו) שאליה הגיע כאחד מצעירי העלייה השנייה. אלא שגם בוצ'אץ' וגם יפו היו למקומות אוטופיים, מעין בוצ'אץ' של מעלה ויפו של מעלה. בגלל מלחמת-העולם הראשונה, אין עגנון יכול להגיע אליהן והוא תקוע בגרמניה. שבא אליה כאורח זמני ואין הוא רוצה להשתהות בה.

הדימוי השני שבו רואה ז"ש את עגנון לקוח מרומאן מפורסם מאוד של הסופר הגרמני ז'אן פאול השייך גם לקלאסיקה וגם לרומנטיקה הגרמנית, שיצא לאור ב-1800. מדובר בספר ושמו Flegeljahre, "שנות התבגרות", המתאר את מעשיו של צעיר מחונן העושה את צעדיו הראשונים בעולם. כאן ניכר משקלה העצום של הספרות הגרמנית לז"ש אף בזקנתו המופלגת, 25 שנים אחרי שעזב את גרמניה בגלל הנאצים. כמו ששתי הספרויות הגדולות, הגרמנית והעברית היו ביטוי אותנטי לאישיותו, כך מתקשר לו ש"י עגנון, הסופר העברי הגדול, שלו עצמו יש חלק חשוב בהתפתחותו, עם גיבור של רומאן גרמני אמנם מפורסם מאוד, אך רומאן שיצא לאור לפני מאה ותשעים שנה וקוראיו מעטים.

הביטוי השני שברצוני לעמוד עליו קשור ברבי נחמן מברצלוב, שז"ש עסק בו - בהפסקות, כמובן במשך חמישים שנה ומעלה, אחרי שנקלע בראשית המאה לפגישה גורלית עמו, באמצעות ספרו של מרטין בובר.

אכן, היה זה כדברי ג'ון דון, and fatal interview a strange, שהחזיר את זלמן שוקן הצעיר, שנדד בשדות זרים אל עמו. יש ברשותי שני מכתבים שכתב אבי בחודשים האחרונים לחייו והם עוסקים ברבי נחמן. במכתב הראשון הוא כותב:

"שוב ושוב אני משתהה אצל רבי נחמן. בספר העיקרי על תורתו יש פרק מרכזי שאפשר לכנותו: 'תיאוסופיה בעת הפטירה'".

כותרת הפרק היא הפסוק ממלכים ב' פרק ב' פסוק ט'. הפסוק עוסק בפטירתו של אליהו הנביא ופרידתו מתלמידו אלישע. הם עוברים את הירדן בחרבה, אחרי שאליהו ייבש, במעשה נס, את הנהר. וזה הפסוק: "ויהי בעברם ואליהו אמר אל אלישע שאל מה אעשה לך בטרם אלקח מעמך ויאמר אלישע ויהי נא פי שניים ברוחך אלי".

זלמן שוקן מוסיף וכותב: "פסוק י' הבא הוא נושא מרכזי אצל רבי נחמן. בשעת הפטירה נמתחת קשת עד להתחלה, וההתחלה והסוף נושאים את הקשת".

בפסוק הקודם ביקש אלישע כי רוחו של אליהו תהיה במשנה תוקף אתו אחרי מותו. ומה נאמר בפסוק י' - "ויאמר אליהו הקשית לשאול אם תראה אותי לקח מאתך יהיה לך כן, ואם אין לא יהיה". תהיה זאת טעות לחשוב שז"ש משתעשע כאן בהזדהות בינו לבין רב נחמן. אמנם הוא נטה להגות בעניינים טרנסצנדנטאליים, אך עם זאת, היה אדם מפוכח שידע מיהו.

הצד השווה כאן הוא הסיטואציה - זלמן שוקן חש שסופו קרב והוא קרא דברים המיוחסים לר' נחמן לפני פטירתו.

את המכתב השני הוא כותב פחות מחודש לפני מותו. הוא כותב מסקרנסדייל ליד ניו יורק (מקום מגוריו באמריקה) ערב טיסתו האחרונה לאירופה, ואומר: "בשבועות האחרונים קראתי הרבה וברצינות. אפשר לומר שלמדתי, כפי שאומרים היהודים במזרח אירופה. בחלקה זו היתה הכנה רצינית לשיחה עם יוסף וייס, שאת עבודתו על ר' נחמן שפורסמה בספר היובל שלי לא הצלחתי עד כה להבין. בסופו של דבר היה ר' נחמן החדש הגדול בחי".

יוסף וייס היה כידוע אחד מתלמידיו החשובים של גרשם שלום, ועסק שנים רבות בתורתו של רבי נחמן מברצלב. בשנות חייו האחרונות נהג זלמן שוקן להיפגש בכל קיץ עם יוסף וייס ולשוחח אתו על ר' נחמן. יומיים אחר שכתב מכתב זה, טס ללונדון ונפגש עם וייס שהיה שם פרופסור בג'וס קולג'.

וייס סיפר לי על השיחה כעבור שנה או שנתיים. אחרי הפגישה עם וייס, טס אבי לשווייץ, עלה לפונטרסינה, ולאחר שלושה-ארבעה ימים, הלך לעולמו ללא מחלה.

נתקיים בו משפט שמצטט ט"ס אליוט ב-East Coker, אחת הרביעיות שלו, שזלמן שוקן הכיר היטב: In my end is my beginning. בקצי ראשית דרכי.

לחצו לקבלת עדכונים בנושא:

+ יהדות

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר | רכשו מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל © כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ